

IOAN BIRIȘ: CONCEPTELE ȘTIINȚEI

București, Editura Academiei Române, 2010, 364 p.

Ana BAZAC¹

ana_bazac@hotmail.com

ABSTRACT: Ioan Biriș's *The concepts of science* is a panorama of the main epistemological theories in their logical development. The book focuses on the problem of the constitution, utilisation and functions of the concepts, and constructs the solving of this problem by discussing the relationships inside the triptych thinking-language-reality. The critical standpoint configures an integrative approach.

KEYWORDS: epistemology, theories of the concept, language, empiricism, cognitivism, scientific concepts.

Volumul radiografiază teoriile despre instrumentul esențial al cunoașterii, *conceptele*. Ca urmare, el dă seama și de modul în care s-au structurat cercetările epistemologice. Logica impecabilă a autorului ne permite să însoțim mental aceste cercetări și să înțelegem sporul dat nu numai de ciocnirea paradigmatelor, ci și de completarea lor în istoria procesului descris.

Conceptele presupun limbaj și, ca urmare, se începe cu discutarea raportului limbaj – realitate. Oamenii au avut, de-a lungul timpului, diferite perspective despre lucruri și despre cuvinte. Filosofii au surprins, ordonat și demonstrat aceste perspective.

Prima nu putea să fie decât aceea realistă, corespondența dintre cuvinte/nume și realitate (urmând gândirii mitice care nu diferențiază numele de lucru). Apoi a apărut ideea că limbajul implică și capacitatea omului de a sesiza esența din lucruri, din moment ce acestea sunt individuale, atât de diferite, dar trebuie să fie semnalizate. Esența era *eidos*-ul, *conceptul* care reprezintă generalul. Acest general însuși este de mai multe feluri, deoarece nu este numai denominativ (așa cum

¹ Prof. univ. dr., Universitatea Politehnică din București.

învață oamenii cuvinte fără a înțelege serios ce înseamnă fenomenul numit), ci și inteligent, capabil de a defini (atunci când oameni înțeleg ce înseamnă fenomenul, pot să îi numească trăsăturile), deci și model, deci și capabil de a fi legat de celelalte generaluri. La acest nivel, conceptul este, în fond, o întrebare teorie. Modul în care oamenii, mai precis, știința, ajung/e la semnificațiile complexe ale conceptului a fost investigat, de-a lungul timpului, în trei registre: naturalist (prin apelul la experiență), logic (derivare analitică din concepte), matematic (perspectivă sintetică a priori). Aceste trei tipuri de explicare sunt interdependente și se conjugă în așa fel încât, de exemplu, disputa dacă noțiunile științei sunt mijloace de cunoaștere (instrumente) sau sunt definiții, adică rezultate ale cunoașterii, face parte numai din istoria epistemologiei, și nu reclamă un răspuns unilateral.

Dar această istorie a epistemologiei este fascinantă, iar Ioan Biriș ne-a rememorat du-te-vino-uri multiple dintre concepții (și momente).

O dată, dintre *empirismul* (corespondența limbaj-realitate/limbajul-imagină a realității²) care s-a dezvoltat în așa fel încât, pentru el, cuvintele nu corespund unui în sine abstract al lucrurilor ci experiențelor oamenilor (ce cuprind/au de-a face cu lucrurile). Această dezvoltare se numește extensionalism, care s-a manifestat în secolul al XX-lea sub forma a trei teorii: verificaționismul (Carnap, pe baza enunțurilor de bază, observaționale, se înțeleg/se verifică și celelalte enunțuri), behaviorismul (Skinner, descrierea comportamentului duce la înțelegerea mentalului/conceptelor), operaționalismul (Brigdman, conceptele corespund operațiilor care descriu diferite obiecte din realitate).

Potrivit autorului, extensionalismul exacerbează rolul referinței și reduce importanța limbajului, a mentalului (p. 22). Wittgenstein II (*Cercetări filosofice*, 1953) este exemplul care ilustrează teoria limbajului-instrument, în care folosirea unui cuvânt îi dă semnificația.

Dar folosirea este diferită, nu numai empiric vorbind, ci și teoretic și logic. Ioan Biriș se apleacă aici asupra raportului realitate-gândire. Extensionalismul, în care definirea unui lucru implică evaluarea a tot ce cade sub acea definire, a cerut și o depășire a sa, în intensionalismul ce a apărut în logică și matematică, și în care definirea presupune o schemă de condiții necesare și suficiente pentru ca un lucru să fie definit într-un fel. Autorul are o frumoasă descriere a metodei schematismului introdusă de Kant (pp. 39–32) și ce este dezvoltată de Peirce, la care semnele sunt mediatori între obiectele realității și subiectul interpretant, și care, astfel, dezvoltă teoria experienței.

² Vezi Wittgenstein I (*Tractatus...* 1922).

Experiența înseamnă, însă, construcție, iar teoria care este expusă generos (pp. 35–60) este aceea a lui Carnap, în care amintirea asemănării construiește treptat obiectele, iar în afara nivelului de bază, celelalte sunt logice – forme ale procesului de semnificare/înțelegere și forme ale obiectului. Mai clar, conceptele se formează nu prin clasificare, ci prin derivare, prin construcție. Experiența este lumea fenomenală ce ne apare tocmai în urma acestui proces de construcție.

Dar atunci trebuie să înțelegem modul în care se află în relație conceptele și lumea. Autorul discută aici relația gândire-limbaj, și subliniază modul în care au evoluat teoriile despre limbaj. Întâi de toate, ele au îmbogățit conceperea limbajului: nu numai ca formă și instrument al gândirii, ci și sub aspectul diferențierii și compoziției limbajului ca atare. A existat, astfel, după tentația de a porni de la logică, perspectiva gramaticală în care valoarea cognitivă a fost sugerată de raporturile interne ale limbajului potrivit regulilor sale de constituire.

Apoi, teoriile despre limbaj au dezvoltat cunoștințe noi – deci concepte noi (concepte-teorii) – despre raportul gândire-limbaj-realitate. Semeioza, psihologia cunoașterii, funcțiile cuvintelor, sensurile, semnificațiile, raporturile cu referința, permit înțelegerea mai profundă a fenomenului discutat.

Trecerea în revistă a teoriilor a mai arătat un aspect interesant: că ele au putut duce la imagini asemănătoare, ca și la diferențe, și datorită faptului că în raportul gândire-limbaj, ele au plecat fie de la un element fie de la celălalt, și au favorizat fie pe unul fie pe celălalt.

Un moment esențial al tuturor acestora a fost preocuparea față de accesul la gânduri. Teoria lui Frege, ce accentuează rolul limbajului – deci funcția sa reprezentatională (în care semnificația derivă din raportarea cuvintelor la lucruri) –, explică faptul că noi dispunem în primul rând de semnificația lingvistică, și nu de cea conceptuală (p. 83). Ca urmare, noi dispunem de un sens și în lipsa denotatului. Pe de altă parte, Husserl, care a insistat asupra mentalului – deci funcția limbajului este expresivă –, a vorbit despre intenționalitate ca proprietate obiectivă a actului mental.

În cadrul teoriei care favorizează limbajul, s-au dezvoltat trei perspective asupra semnificației: cea inferențială, în care semnificația este corelată cu evidența observațiilor și cu inferența (Carnap, Hempel, Quine etc.), cea comunicațională, în care expresiile sunt urmărite în funcție de capacitatea lor de a comunica (Morris, Stevenson, Grice, etc.), și cea performativă, în care semnificația este în funcție de capacitatea actelor de limbaj de a performa (Austin, Searle etc.). Perspectiva comunicațională, consideră autorul, s-a impus ca reacție la

perspectiva logicistă, inferențială. Deci utilizarea limbajului devine esențială, iar „unitatea de analiză purtătoare de semnificație nu va mai fi enunțul lipsit de context, ci utilizarea contextuală a enunțului” (p. 122). În timp ce, mai departe, în perspectiva performativă „actele de limbaj nu mai sunt judecate după corespondența lor cu realitatea, ci ca factori de transformare a realității, ceea ce impune discutarea semnificației conceptuale în funcție de normele sociale” (*ibidem*).

Pentru a ajunge la conceptele științifice, cartea analizează în capitolele următoare, IV și V, și aspecte logice ale noțiunilor – sfera și conținutul acestora – (pp. 123–193) și tipurile de termeni – distributivi și colectivi – (pp. 194–239), care, inclusiv prin teoriile aferente, sunt foarte clarificatoare pentru probleme ce, în general, sunt o necunoscută pentru cei exteriori cercului restrâns al logicienilor și, astfel, nu se folosesc pe cât ar trebui în elucidarea semnificațiilor, a raporturilor concrete gândire-limbaj-realitate.

Conceptele științei apar, ca urmare, în trei mari tipuri de teorii. În primul, cel clasic sau aristotelic, conceptele sunt definiții. Dar o asemenea înțelegere întâmpină dificultăți. În primul rând, deoarece „stabilirea univocă a referențelor noțiunii în funcție de proprietățile definitorii nu este deloc simplă” (p. 244). Nici „asemănările de familie” între un obiect și un concept nu sunt suficiente: cognitivismul din ultimele decenii vorbește de „efectul de tipicitate”, adică de similitudinile globale, tipice pentru o clasă de obiecte.

Critica teoriei clasice a conceptelor arată că „pe măsură ce conceptul își realizează sarcina sa, domeniul faptelor individuale dat prin intuiție sensibilă este redus și el în mod progresiv... Se produce astfel o prăpastie între concepte și lumea lucrurilor individuale...” (p. 252). Mai mult, există concepte (ex. gaz-ideal, super-ego, dezvoltare) care par a nu fi simple abstractizări (posibile în teoria clasică) ci care sunt mai degrabă construcții ale minții noastre.

De aceea, s-a constituit teoria conceptelor-teorii: conceptele sunt instrumente de recunoaștere a realității și de creare a acesteia, ceea ce înseamnă că, pe de o parte, se transformă ca urmare a experiențelor cognitive, și pe de altă parte, că stau la baza acestora prin semnificațiile pe care le presupun, adică prin – dacă ne este permis – „atmosfera spirituală” pe care o emană, adică permit și explică învățarea. Rudolf Carnap și Gaston Bachelard sunt analizați ca reprezentanți ai acestui punct de vedere, inclusiv potrivit diferențelor dintre ei, după cum problema conceptelor ce corespund unor fenomene noi, deci a unor noi concepte-teorii, este rezolvată, cu ajutorul elementelor dezvoltate în capitolele anterioare (explicare intensională, explicare extensională,

explicandum, explicatum), ca o creație (Eco). În acest cadru, relația de abducție a lui Peirce (pp. 277–280) se arată a fi simultan înțelegere și inferență, „putând fi acceptată drept o activitate intuitivă dublată de analiză rațională” (p. 280). Ca urmare, se deschide perspectiva abordărilor cognitiviste.

Acestea insistă pe faptul că, odată ce un concept este stabilit, el va facilita în situațiile ulterioare încadrarea obiectelor, deci un „proces de tipizare” (p. 281).

Teoriile cognitive – teoria tipologică, teoria prototipului, empirismul conceptual, atomismul conceptual, teoria rolurilor conceptuale – nu mai pleacă de la modalitățile de descriere a obiectelor, a proprietăților în funcție de care obiectele sunt cuprinse sau nu în sfera conceptului, ci de la obiecte. Un nume fundamental aici este Husserl, dar teoriile cognitiviste care se învârt în jurul dilemei obiect individual – obiect general, „rămân cantonate în planul psihologic sau al protojudecăților”. De aceea, consideră autorul, „sub aspect logic și din unghiul de abordare al filosofiei științei este mai acceptabilă perspectiva conceptelor-teorii” (p. 292).

Ultimul capitol este o posibilă tipologizare a conceptelor științifice: calitative (generice), comparative, cantitative, conceptele-imagini, tipurile ideale, conceptele hermeneutice. Autorul își declară datoria față de Lucian Blaga și analizează modurile în care apar tipurile de mai sus în literatura problemei. Aici apare și referința la concepția lui Noica despre diferența dintre conceptele hermeneutice și cele structurale.

În încheiere, este de prisos să amintesc că autorul discută critic fiecare teorie, demers specific fiecărei cărți bune. Dar, încă o dată, discutarea teoriilor se înlănțuie logic, un moment anterior pregătind, prin întrebările care apar din analiză, momentul ulterior, o perspectivă – perspectiva următoare. Iar imaginea de ansamblu a lui Ioan Biriș, așa cum se constituie ea de-a lungul cercetării, este aceea de dezvoltare și completare dialectică prin asamblarea unor critici reciproce a, mai degrabă a momentelor istorice din construcția epistemologică decât a unilateralizărilor. Este o imagine integrativă meritorie.

Aceste câteva notații reprezintă o interpretare mult prea schematică a bogăției de aspecte și perspective din cartea lui Ioan Biriș. *Conceptele științei* trebuie considerată o referință obligatorie pentru toți cei care doresc să înțeleagă universul cercetărilor epistemologice.